

Moğlova Kemerli ve kemerin Alibeyköy Barajı yapıldıktan sonraki hali

BİBLİYOGRAFYA :

T SMA, E., nr. 12005 (zabıtnâme); Sâî, *Yapılar Kitabı, Tezkiretü'l-bünyân ve Tezkiretü'l-ebniye* (nşr. Hayati Develi – Samih Rifat), İstanbul 2002, s. 55, 146-147; a.mlf., *Tezkiretü'l-ebniye*, s. 109; *Tuhfetü'l-mî'mârîn* (nşr. Rifki Melûl Meriç, *Mimar Sinan, Hayatı, Eserleri I: Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler* içinde), Ankara 1965, s. 42; P. Gyllius, *De Bosphora Thracio*, Lyon 1561, s. 68-73; K. O. Dalman, *Der Valens-Aquadukt in Konstantinopel*, Bamberg 1933, tür.yer.; Saadi Nazım Nirven, *İstanbul Suları*, İstanbul 1946, s. 79, 96-97; Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devri'ndeki Su Tesisleri*, İstanbul 1984, s. 54-71; a.mlf., "Seldschukische und Osmanische Talsperren", *Historische Talsperren*, Verlag 1987, s. 276-295; a.mlf., *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul 1988, s. 27, 39, 43, 46-48, 117-126; Ap-tullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, s. 244, 405; R. Anhegger, "Eyyübî'nin Menâkıb-ı Sultan Süleyman'ı", *TD*, I (1949), s. 119-138.

KÂZIM ÇEÇEN

MOĞOLLAR

Ortaçağ dünya tarihinde önemli rol oynayan ve özellikle İslâm dünyasındaki tahribatıyla tanınan bir kavim.

tedbirler çok daha ilginçtir. Üst kemerlerde duvar kalınlığı 3,05 m., alt kemerlerde 4,5 metredir. Bu yükseklikte bir yapının deprem ve rüzgâr gibi yatay kuvvetlere dayanması imkânsızdır. Mimar Sinan, kemer ayaklarını aşağıya doğru iki ayrı piramit biçiminde genişleterek stabiliteyi sağlamış, ayakların ortalarına üçer kemer yerleştirip bunları hafifletmiş, fevkalâde zarif fakat sağlam bir şaheser meydana getirmiştir. Alttaki dört büyük kemerin açıklığı 17,50 m., üsttekilerin 13,45 metredir. Bu inşa tarzı bugünkü statik bilgilerine de tamamen uygundur. Ayrıca kemerlerin yatay kuvvetleri ayaklar içerisinde yapılan bağlantılarla karşılanmıştır. Yanlardaki kemerlerin açıklıkları 4,5 m. civarındadır. Ayak kalınlığı aşağıya doğru piramit şeklinde genişleyerek üst katta 7,70 m., selyaranların üzerinde 10,70 m. olmaktadır. Buna rağmen yapılan genişleme kemerde hiçbir hantallık meydana getirmemiş, çok zarif, dantele gibi görünen eşsiz bir mühendislik-mimarlık âbidesi ortaya çıkmıştır. Küçük kemerlerin bulunduğu bölgede de duvar kalınlığı aşağıya doğru arttırılarak deprem ve rüzgâr kuvvetlerine dayanıklı trapez kesitli bir konstrüksiyon uygulanmıştır. Birçok sanat severden gelen itirazlara rağmen Osmanlı dönemi Türk sanatının sivil mimaride bir şaheseri olan bu su kemerinin baraj gölü içinde kalması önlenemediğinden Moğlova Kemerli günümüzde alt tarafında yapılan Alibey Barajı dolayısıyla üzengi taşına kadar su altında kalmıştır.

Dilleri Altay dil ailesinden Mançu-Tunguzca, Türkçe ve Korece ile gramer ve kelime bakımından ilişkili bulunan Moğollar'ın menşei (İslâm kaynaklarında Tatarlar) ve VI. yüzyıldan önceki tarihleri oldukça karanlıktır. Moğol adı, kaynaklarda ilk defa VII. yüzyılda T'ang sülâlesi resmî tarihleri *Chiu T'ang-shu* ve *Hsin T'ang-shu*'da "Mêng-wu" ve "Mêng-wa" şeklinde Proto-Moğol Shih-wei kabile grupları arasında önemsiz küçük bir kabile ismi şeklinde geçer; devlet ve hânedan adı olarak kullanılması Cengiz Han zamanında, millet adı olarak kullanılması ise çok daha sonra gerçekleşmiştir. Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere göre Moğol asıllı kabileler, daha milâttan önce II. binyıldan itibaren Türk menşeli kabilelerin doğusunda yer almakta ve Tula nehrinin kaynakları her iki ırk arasında sınır teşkil etmekteydi. Bu dönemde Moğollar, Tula nehrinin kaynaklarından Mançurya'nın batı ve güneybatısına kadar yayılmışlardı. Hunlar'dan itibaren Moğollar ile Türkler arasındaki temasların sıklaştığı görülmektedir. Büyük Hun Devleti'nin yıkılmasının ardından Asya'da ortaya çıkan güç boşluğu, III. yüzyılın başlarından VI. yüzyılın ortalarına kadar Moğol asıllı Hsien-pi ve Juan-juanlar tarafından doldurulmuştur. VI. yüzyılın ortalarından itibaren önce Göktürk, daha sonra Uygur hâkimiyete

tine giren Moğollar bu dönemde Türk kültürü ve devlet geleneklerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir.

X-XII. yüzyıllarda Moğol asıllı kabileler tarafından Kuzey Çin ile İç Asya'da Cuncen, Kitan ve Karahıtaylar gibi devletler kurulmakla birlikte Moğollar'ın dünya tarihinde önemli rol oynaması, ancak XIII. yüzyılın başlarında Timuçin'in kurduğu Moğol İmparatorluğu ile olmuştur. Timuçin, uzun mücadelelerin ardından bütün Moğol aşiretlerini tek bir devlet çatısı altında toplamayı başardı. 1206'da Cengiz (Çingiz) Han unvanını aldıktan sonra 1209 yılına kadar sırasıyla Kirgiz, Merkit, Nayman ve Uygurlar'ı idaresine aldı. Moğolistan'a tam anlamıyla hâkim olarak Cebe Noyan vasıtasıyla eski düşmanı Güçlüğ'ün (Güçlüğ, Küçlük) yönetimine giren Karahıtay topraklarını ele geçirdi (1218). Cengiz Han'ın Kuzey Çin'de hüküm süren Kin Devleti'ne karşı başlattığı savaş ise ancak halefi Ögedey zamanında sona erdi (1234). Cengiz Han yaptığı idarî, içtimai ve askerî düzenlemelerle kendisine nisbetle Cengiziler diye de anılan Moğollar'ı tarihlerinde ilk defa düzenli bir teşkilâta kavuşturdu ve onları cihan devleti telakkisiyle yeniden yapılandırdı. Moğol yazı kültürü de ilk olarak bu dönemde yaygınlık kazandı.

Karahıtay topraklarının ele geçirilmesi Cengiz Han'ı batıda Hârizmşahlar'a komşu yapmıştı. 1218 yılında 450 kişilik bir Moğol kervanının Otrar'da kılıçtan geçirilip mallarının yağmalanması ve gönderilen elçilerin de öldürülmesi üzerine Cengiz Han ertesi yıl güçlü bir orduyla Hârizmşahlar'a karşı sefere çıktı. Sultan Alâeddin Muhammed b. Tekiş, Moğollar'a karşı meydan savaşı vermek yerine ordusunu şehirlere taksim ederek savunma savaşı yapmayı tercih etti. Ancak önce Otrar ve Hucend, ardından Buhara ve Semerkant düştü. Bu durumda mücadelenin imkânsız olduğunu anlayan Alâeddin Muhammed, Horasan üzerinden Mâzenderan'a ve oradan Hazar denizindeki Âbeskûn adasına kaçtı; kısa bir süre sonra da öldü (Şevval 617 / Aralık 1220). Yerine sultan ilân edilen oğlu Celâleddin Hârizmşah yaklaşık on yıl boyunca Kuzey Hindistan, Irâk-ı Acem ve Azerbaycan'da başarılı bir şekilde mücadele verdiyse de çabaları Moğollar'ı durdurmaya yetmedi. 617-618 (1220-1221) yıllarında Cebe ve Sübütay kumandasında gerçekleştirilen askerî harekâttan sonra Horasan üzerinden Irâk-ı Acem ve Azerbaycan'a giren Moğol müfrezeleri, Kafkaslar'dan Kara-

deniz'in kuzeyine geçtikleri zaman gerilerinde virane halinde bir ülke bıraktılar. Bu harekâtı 621'de (1224) yağma ve tahrip amaçlı başka seferler takip etti. Nihayet Celâleddin'in son önemli direnişini de 625 (1228) yılında İsfahan şehri önlerinde kıran Moğollar, kendi hâkimiyetlerini tanıyan Fars Atabegleri idaresindeki Güney İran dışında bütün Orta ve Batı İran'ı yağmaladılar. Halkının önemli bir kısmını öldürüp harabeye çevirdikleri ülkeyi birkaç yıl kendi kaderine terkettiler.

Cengiz Han 1227 Ağustosunda öldükten sonra da Moğol İmparatorluğu'nun genişlemesi durmadı. Onun halefi Ögedey Han zamanında (1227-1241) Çin'in önemli bir kısmı ile Kore zaptedildiği gibi batıya seferler düzenlemekle görevlendirilen Curmagun, İran ve Azerbaycan'daki Moğol hâkimiyetini daha da güçlendirdi. Ögedey'in oğulları Güyük (Göyük) ve Kada'an başta olmak üzere pek çok şehzadenin katıldığı, Cuci'nin oğlu Batu kumandasındaki bir ordu ciddi bir direnişle karşılaşmadan Doğu ve Orta Avrupa'yı istilâ etti (1237-1241). 639 (1241-42) yılında Afganistan'a gönderilen Tair Bahadır kumandasındaki bir ordu da Herat, Sistan ve Lahor'u ele geçirdi (Cûzcanî, II, 163-164).

XIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Moğol İmparatorluğu artık tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyümüştü. Cuci'nin oğlu Batu, Cengiz Han tarafından yapılan taksimata dayanarak babasının hissesine düşen Deştikıpçak'a hâkim oldu. Ögedey'den sonra idareyi nâibe sıfatıyla karısı Töregene Hatun ele aldı (1241-1246). Daha sonra tahta çıkan Güyük Han (1246-1248) Batu ile mücadeleye hazırlandığı sırada öldü. Mengü Han (1251-1259) tahta çıktığında kardeşi Kubilay'ı Çin'e gönderirken diğer kardeşi Hülâgû'yu da "ilhan" olarak İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'ya tayin etti. Başlangıçta idarî zorunlulukların gerektirdiği bu taksimat, hânedan içerisindeki anlaşmazlıkların artmasına paralel olarak Moğol hâkimiyetinin zamanla birbirinden bağımsız parçalara ayrılmasına zemin hazırladı.

Hülâgû'nun 653 (1255) yılında Ceyhun'u geçerek Horasan'a girmesiyle Yakındoğu'da Moğol hâkimiyetinin ikinci devresi başladı. Hülâgû önce 654'te (1256) Alamut'u ele geçirip buradaki İsmâîlî hâkimiyetine son verdi ve kale halkını tamamen yok etti; iki yıl sonra da Bağdat'a girerek Abbâsî hilâfetini yıktı. Böylece

Hazar denizinin güney sahilleri hariç bütün İran'da siyasî birliği yeniden tesis etti. Ardından askerî harekâtı Suriye üzerine yönlendirdi. Ancak Suriye istikametindeki Moğol ilerleyişi ilk defa Memlükler tarafından 658 (1260) yılında Aynicâlût Savaşı ile durduruldu; Abaka (1265-1282) ve Gâzân Han (1295-1304) zamanındaki yeni teşebbüsler de başarısız kaldı. Moğol yayılması, batıda Anadolu Selçuklularının Köseadağ Savaşı sonucu tâbi devlet konumuna gelmesiyle (641/1243) Bizans sınırlarında sona erdi. Bununla birlikte İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak'ın idaresi yaklaşık bir asır boyunca İlhanlılar'ın hâkimiyetinde kaldı.

Doğu'da Cengiz Han zamanında başlayan Çin istilâsı Ögedey ve Mengü Kağan tarafından devam ettirildi. Kubilay Kağan (1260-1294) çetin savaşların ardından nihayet bütün Çin'i ele geçirdi. 1264 yılında başşehirini kendilerinin Hanbalık dedikleri, Çin hükümdarlarının oturduğu Chung-tu'ya (İslâm kaynaklarında Çünkdü, Pekin) taşıdı. Kubilay, Sung hânedanına son vererek Yüan hânedanının kurucusu oldu. Ardından Moğol hâkimiyetini Japonya, Çinhindi ve Cava'ya (Java) yaymak için faaliyete geçtiyse de başarılı olamadı. Çin'de hüküm süren Moğollar, Kubilay Kağan'dan itibaren yerli kültürden önemli ölçüde etkilendiler.

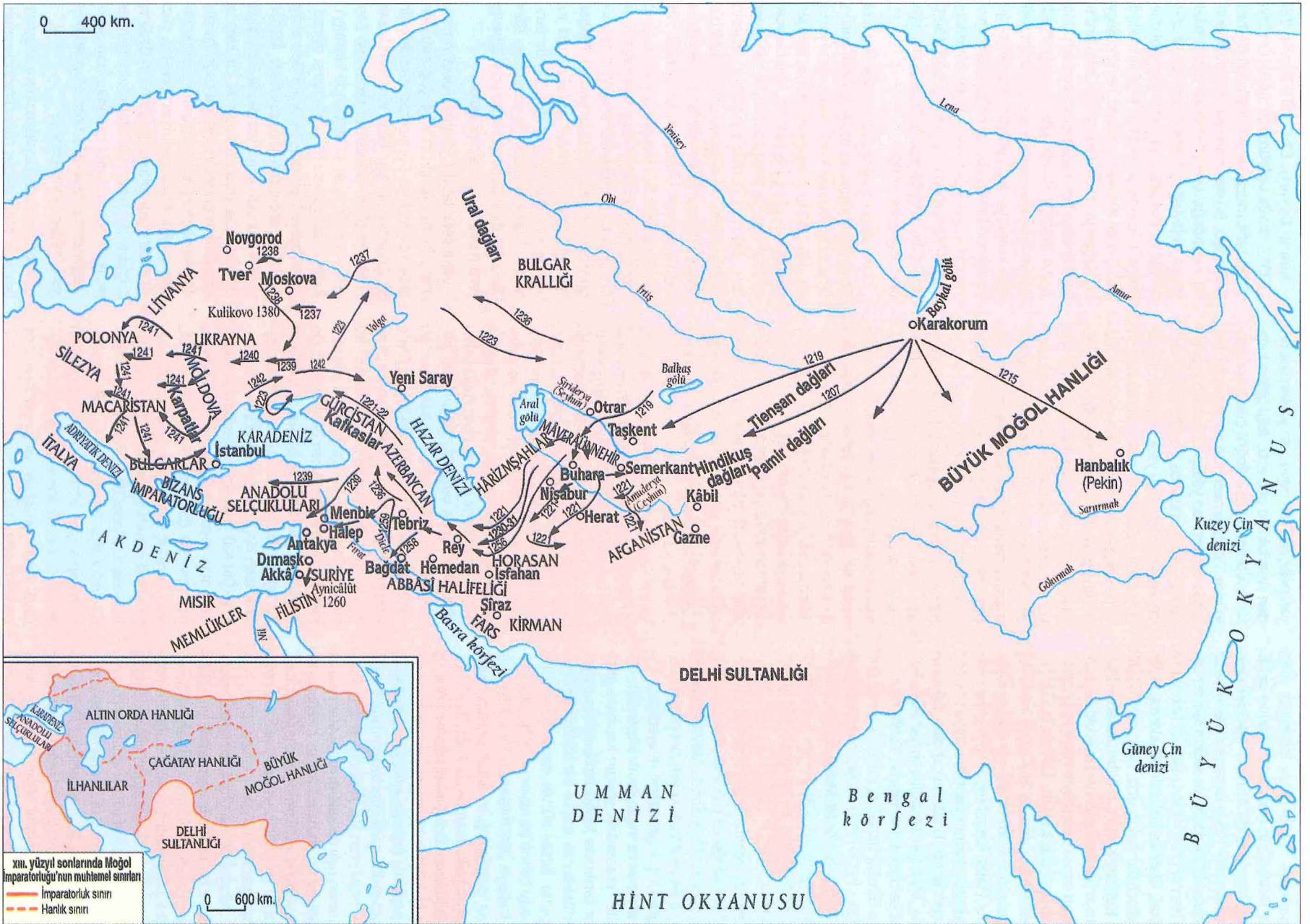
XIII. yüzyılın ikinci yarısında merkezî Moğol hâkimiyetinde parçalanmalar oldu. Bu parçalanmayı Cengiz Han'ın torunları arasındaki iç savaşlar takip etti. Abaka, Argun, Gâzân ve Olcaytu zamanlarında İlhanlılar, Azerbaycan hâkimiyeti için Kafkaslar'da Altın Orda, Horasan hâkimiyeti için de doğuda Çağataylılar ile mücadeleye girdiler. Bu iki hanlık zaman zaman ciddi istilâ teşebbüsleriyle İlhanlılar'ı daima tehdit altında tuttu. Yakındoğu'da Altın Orda-Memlük ittifakı İlhanlılar'ın dikkatini tek bir tarafa yönlendirmesini önledi. Orta Asya'da ise Ögedey'in torunu Kaydu ile Büyük Han Kubilay arasında şiddetli savaşlar cereyan etti. Gâzân Han zamanında İslâmiyet'in kabulüyle (1295) İlhanlılar büyük hanlardan koptu.

Dışarıda tabii yayılma alanlarına ulaşan Moğollar, içeride yerleşik coğrafyaya hâkim olan savaşçı bir göçebe topluluğun karşılaşacağı bütün sorunları kuvvetle yasadı. Vergi, muhasebe ve maliye alanında belli bir sistemin tesisi uzun zaman aldı ve bu sistem ancak köklü bir bürokrasi geleneğine sahip yerli (Çin, Uygur ve İranlı) unsurların eliyle kurulabildi. Bununla

birlikte harabeye çevrilen çok geniş bir coğrafyada istikrarlı bir ekonomik sistemin kurulabilmesi ancak ciddi sorunların çözümlmesine bağlı idi. Bu yöndeki bazı gayretlere rağmen Moğol hükümdarları istilânın ortaya çıkardığı köklü sorunları çözmeye başarılı olamadılar. Moğol idaresi daha önce etnik, siyasî, idarî, iktisadî ve dinî olarak farklı teşekküllerin elinde bulunan ve istilâ ile harabeye dönen geniş coğrafyada ortak bir sistem kuramadı.

Başlangıçta şamanist olan Moğollar müslüman ve hıristiyan milletlerle ilk defa istilâ sırasında karşı karşıya geldiler. Kendilerini savaş sırasındaki azgınlıklarının tesirine kaptırmadıkları zaman diğer din ve inanç mensuplarına büyük bir hoşgörülle yaklaşırlardı. Din adamlarının tartışmalarını ilgiyle takip eder, onları vergiden muaf tutar ve ibadetlerini tam bir özgürlük içinde yapmalarına izin verirdi. Mengü Han'ın sarayında Budist ve hıristiyan rahipleriyle müslüman din adamları her zaman himaye edilmiştir. Onun devrinde Tibet'in "lama" denilen rahipleri Budizm'in Moğollar arasında yayılmasında etkili oldu. Güyük Han'ın Hıristiyanlık hakkındaki kanaatleri olumluydu ve onun hükümet işlerini iki hıristiyan devlet adamına bırakması yüzünden müslümanlar büyük sıkıntılara mâruz kalmışlardı. Eşi sonradan hıristiyan olan Hülâgû ve Argun Han gibi bazı İlhanlı hükümdarları döneminde de müslümanlar zulüm ve haksızlığa uğramışlardır. Abaka Han ise Avrupa hükümdarlarına elçiler göndererek onları müslümanlar aleyhinde bir ittifaka teşvik etmiştir. Doğuda Kubilay Han Nestürîliği ve Budizm'i desteklerken İslâmiyet'e şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak bu olumsuz şartlara rağmen İslâmiyet istilâcı Moğollar arasında Hıristiyanlık'tan daha fazla kök salmış ve galipler zamanla müslümanların dinini benimsemiştir. Bu hususta Moğol-Türkmen yakınlaşmasının ve İran kültürünün etkisi büyüktür. Moğollar'ın Budist ve hıristiyanlara olduğu gibi Şiiler'e de hoşgörülü davranmaları İran'da Şiiliğin yayılmasını büyük ölçüde etkilemiştir.

Göçebe bir gelenekten gelen Moğollar hükmettikleri coğrafyalarda yerleşik kültürlerin etkisine girmekte gecikmediler. Doğuda Kubilay'ın Moğollar'ı kısa sürede yerli halk tarafından özümleyenken batıda İlhanlılar bürokrasi ve idarî alanda yavaş yavaş İran geleneklerini benimsediler. Cengiz Han'ın ölümünün üzerinden henüz yarım asır geçmeden Berke Han

XIII. yüzyılda Moğol istilâsı

zamanında (1256-1266) İslâmiyet Altın Orda Devleti'nin resmî dini haline geldi. Bunu, İlhanlılar'da Ahmed Teküder devrindeki (1282-1284) başarısız denemenin ardından hânedanın en seçkin siması Gâzân Han'ın (1295-1304) İslâm'ı kabulü ve içtimâî, idarî ve iktisadî sahalarda yaptığı reformlar takip etti. Doğudaki büyük han Kubilay Kağan'ın ölümünden (1294) sonra artık akrabalık derecesi oldukça zayıflayan amcazadeleriyle tâbiyet bağlarını koparan Gâzân Han, İran'da bozkır geleneklerinin yanında İslâmî ve İranî temellere dayanan bir devlet düzeni oluşturdu. Halka karşı Moğol emirleri ve vergi tahsildarlarının yaptığı zulmün önüne geçmek istedi. Gâzân'ın çabaları Yakındoğu'da bulunan Moğollar'ın yerleşik kültürle temasını hızlandırdı. Tarihî kaynaklarda Gâzân, Olcaytu (1304-1316) ve Ebû Said'in (1317-1335) Moğol yazısının yanı sıra Farsça'yı da bildikleri kaydedilmektedir (Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, II, 1337; Vassâf, s. 617; Abdullah b. Ali el-Kâşânî, s. 17).

Kısa sürmesine rağmen Moğol hâkimiyeti Yakındoğu'da pek çok olumsuz iz bırakmıştır. İstilâ sırasında Mâverâünnehir, İran, Irak ve Anadolu şehirleri büyük zarar görmüş, kaynakların rivayetlerine göre milyonlarca insan öldürülmüştür. Tarihçiler arasındaki yaygın kanaate göre İslâm tarihinde Moğol istilâsı ile mukayese edilebilecek başka bir felâket yoktur. Moğollar İslâm kültür ve medeniyetini çiğneyip tahrip etmişler ve İslâm ülkelerini harabeye çevirmişlerdir. Mescidler ahır haline getirilmiş, mushaf sayfaları hayvanların ayakları altına serilmiş, İslâm kültür mirasına dair kıymetli eserler yakılmış veya nehirlere atılmıştır. Bu istilâyı bizzat yaşamış kişilerle görüşen Ortaçağ'ın en güvenilir tarihçilerinden İbnü'l-Esîr, Tatar istilâsının Hz. Âdem'den beri insanlığın mâruz kaldığı en büyük felâket olduğunu ve Buhtunnasr'ın İsrâiloğulları'na yaptığı katliamla Kudüs'teki tahribatın bu korkunç musibetle asla karşılaştırılmayacağını söyler (*el-Kâmil*, XII, 316-317). Moğol istilâsı Çin, Orta Asya, Yakındoğu ve Doğu Avrupa'nın etnik ve kültürel yapısının yeniden şekillenmesinde önemli rol oynadı. Özellikle Türk dünyasının etnik yapısı kökünden yıkıldı; Uygur, Karluk, Kıpçak gibi Türk kavimleri parçalanıp Moğol topluluklarının alt tabakalarını oluşturduklarını Irak bölgesi siyasal ve kültürel üstünlüğünü kaybetti; Memlük Türkleri sayesinde Mısır ve Suriye onun yerini aldı. Moğollar karşısında tutunama-

yan pek çok Türk boyu İran yaylası üzerinden Anadolu'ya göç etti. Yeni gelen kalabalık kitleler, uçlara doğru çekilip Anadolu'nun Türkleşmesi'nde ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılıp Türkmen beyliklerinin kurulmasında önemli rol oynadı. Türkmen kitlelerinin yanı sıra memleketleri yıkılıp yıkılan pek çok İranlı da Anadolu'ya sığınarak Selçuklu Devleti'nin hizmetine girdi. Bu gelişmeler, XIII-XIV. yüzyıllarda Anadolu şehir hayatını İran kültür sahasının tesirlerine sokarken uçlarda da Türkmenler'in etkinliklerini arttırmasına zemin hazırladı. Öte yandan bütün Yakındoğu'da göçebe kültür ağırlık kazandı; Türk-Moğol giyim tarzı Moğol hâkimiyetine girmeyen Suriye ve Mısır gibi ülkelerde dahi taklit edildi. İstilânın meydana getirdiği karanlık tablo toplumun psikolojisini de etkiledi; bu etki insanlarda dünyevî hayattan kaçış şeklinde tezahür etti. Moğollar'ın zulüm ve baskılarına mâruz kalan halkın mistik eğilimleri yoğunlaştı; bu durum İslâm dünyasında aklî ilimlerin gerilemesine yol açarken dinî-tasavvufî hareketlerin güçlenerek gelişmesi için uygun bir zemin hazırladı.

Moğol hâkimiyeti, özellikle ilk yarım asırdaki katliam ve tahrip döneminden sonra Yakındoğu'da bazı olumlu izler de bıraktı. İlhanlı hâkimiyetinin merkezi olan Azerbaycan'da Gâzân Han zamanında Ucân ve Şenbigâzân, Olcaytu döneminde Rab'ireşîdî ve Sultâniye gibi yeni yerleşim merkezleri kuruldu. Bunun yanı sıra Tebriz ve Merâğa gibi İlhanlı hükümdarlarının devamlı temas halinde buldukları büyük şehirlerde önemli imar faaliyetleri yürütüldü. İran tarih yazıcılığının en büyük eserleri İlhanlı sarayı ile irtibatlı olan tarihçiler ya da bu devletin hizmetinde çalışan bürokratlar tarafından kaleme alındı. İlhanlı vergi ve maliye usulü bu coğrafyada daha sonra kurulan mahallî idareler tarafından aynen benimsendi. Ön Asya'dan Çin'e kadar bütün toprakların bir tek devletin sınırları içerisinde birleştirilmesi, doğu-batı ticaretinin gelişmesi ve Çin kültürünün Yakındoğu'ya taşınması için zemin hazırladı. Bu dönemde pek çok eser Çince'den Farsça'ya çevrildi. Aynı tesirler başta minyatür olmak üzere güzel sanatlar alanında daha belirgin hissedildi. Moğol hükümdarları astronomi ilmine ilgi duydular ve bu yöndeki çalışmaları teşvik ettiler. İslâm dünyasının en büyük rasathânelerinden biri olan Merâğa Rasathânesi'nin yanı sıra Tebriz'de de bir rasathâne kuruldu.

İlhanlı Devleti, Ebû Said Han'ın 736 (1335) yılında vefatının ardından ortaya çıkan taht mücadeleleri neticesinde tarihe karıştı. Bu devletin yıkılmasından sonra Yakındoğu coğrafyasında siyasî hâkimiyet Celâyirîler, Karakoyunlular, Muzafferîler ve Horasan Serbedârîleri gibi devletler arasında paylaşıldı. Moğol hâkimiyeti Çin'de Kubilay'ın halefi Temür Ölceytü Kağan'ın (1294-1307) ölümünün ardından önemli bir varlık gösteremedi. Moğollar, batıda olduğu gibi bu coğrafyada da çok geçmeden yerleşik kültürün tesirine kapıldılar. XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Moğol idaresi doğuda artık parçalanmanın eşiğindedeydi. Yüan hânedanı, Togan-Temür'ün (Shun-ti) 10 Eylül 1368'de Hanbalık'ı terk ederek Moğolistan'a çekilmesiyle son buldu.

Yakındoğu'daki Moğol kabileleri İlhanlı Devleti'nin yıkılması üzerine ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı. İran coğrafyasında vuku bulan iç savaşlar Moğol bakiyesi kabilelerin gücünü tüketti. Azerbaycan ve Batı İran'da bulunan Moğol bakiyeleri XIV. yüzyılın sonlarına doğru yerlerini Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı gibi Oğuz-Türkmen zümrelerine bırakarak yavaş yavaş tarih sahnesinden çekildi. Bununla birlikte Türkleşme sürecine giren bazı Moğol kabileleri İran, Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasında önemli etnik, topografik ve filolojik izler bıraktı. Moğollar'dan Orta Kızılırmak vadisini yurt tutan ve XV. yüzyıl başlarında Timur tarafından Mâverâünnehir'e götürülen Kara Tatarlar dışındaki unsurlar yavaş yavaş yerli halka karışarak kayboldu.

Aynı şekilde XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Altın Orda ve Çağatay devletleri de hızlı bir Türkleşme sürecine girdi. Çağatay Hanlığı 1380'lerden itibaren Emir Timur'un nüfuzunu tanımaya başladı. Altın Orda ise 1380 yılında Mamay'ın Kulikov sahasında Ruslar'a karşı uğradığı yenilgi ve Toktamış'ın Timur'dan aldığı darbenin ardından iyice zayıfladı. Moğollar XIV. yüzyılın ikinci yarısında Batı Asya, Ortadoğu ve Doğu Avrupa'da Türkleşme sürecine girerken Uzakdoğu coğrafyasında kendilerini Çin kültürünün karşı konulamaz cazibesine teslim ettiler. XV. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Altın Orda ve Çağatay devletlerinde Moğol kimliğinden geriye Cengiz Han'a dayanan han seçmeleriyle bazı Moğolca kelimelerden başka bir şey kalmamıştı.

Moğollar, XVI. yüzyıldan sonra anayurtları olan Moğolistan topraklarında muh-

telif kabile ve kabileler federasyonu halinde çok defa birbirleriyle savaşarak yaşamaya devam ettiler. Kuzey Çin'deki Moğollar 1691'den itibaren Çinliler'in hâkimiyeti altına girdiler. Bu durum 1921'de Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin (1992'den beri Moğolistan Cumhuriyeti) kurulmasına kadar devam etti. Bugün Moğolistan Cumhuriyeti'nin yanı sıra Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Mançurya, Tibet ve Afganistan'da da az miktarda Moğol yaşamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özyayın – Ahmet Ağırakça), İstanbul 1991, XII, 316-317, 351-353; *Moğolların Gizli Tarihi* (trc. Ahmet Temir), Ankara 1986, tür.yer.; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâşirî*, II, 90-442; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ* (Öztürk), tür.yer.; Ebû'l-Ferec, *Târih*, II, 476-660; a.mlf., *Târihu Muhtasarî'd-düvel* (trc. Şerefeddin Yaltıkaya), İstanbul 1941, s. 6, 15-17, 21; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1954, s. 7-16, 28-39; W. von Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat: 1253-1255* (trc. Engin Ayan), İstanbul 2001, tür.yer.; J. de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme: 1245-1247* (trc. Engin Ayan), Trabzon, ts. (Esen Ofset Matbaacılık), tür.yer.; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'ü'l-tevârih* (nşr. M. Rüşen – Mustafa Müsevî), Tahran 1373/1994, I-IV, tür.yer.; Vassâf, *Târih* (nşr. M. Mehdi), Tahran 1338, tür.yer.; Müstevfî, *Târih-i Güzide* (nşr. Abdülhüseyn Nevâf), Tahran 1364/1985, s. 491-816; Abdullah b. Ali el-Kâşânî, *Târih-i Olcaytu* (nşr. Mehî'n Hembef), Tahran 1348 hş., tür.yer.; Mirza Haydar Dughlat, *Târih-i Reşidî: A History of the Khans of Moghulistan* (nşr. ve trc. W. M. Thackston), Harvard 1996, I-II, tür.yer.; W. de Tiesenhäusen, *Altınordu Devleti Tarihinde Ait Metinler* (trc. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul 1941, tür.yer.; B. Spuler, *Die Goldene Horde die Mongolen in Russland (1223-1502)*, Leipzig 1943, tür.yer.; a.mlf., *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985, tür.yer.; Zekî Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihinde Giriş* (İstanbul 1946), İstanbul 1987, s. 222-337; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 257-272; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, Ankara 1956, s. 223-285; *Armyansky istoçniki o Mongolah, izvleçeniya iz rukopisey XIII-XIV vv.* (trc. A. G. Galstyan), Moskva 1962, tür.yer.; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (haz. K. Yaşar Koprıman – İsmail Aka), Ankara 1975, s. 201-336; a.mlf., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s. 471-634; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (trc. Hasan Eren), Ankara 1976, tür.yer.; Abbas İkbâl, *Târih-i Moğul*, Tahran 1364/1985, s. 25-363; D. Morgan, *The Mongols*, Oxford 1986, tür.yer.; a.mlf., "Mongols", *EP* (İng.), VII, 230-235; B. Y. Vladimirtsov, *Moğollar'ın İçtimai Teşkilâtı* (trc. Abdülkadir İnan), Ankara 1987, tür.yer.; Şirîn Beyânî, *Din ü Devlet der İrân-i 'Ahd-i Moğul*, Tahran 1367-75/1988-96, I-III, tür.yer.; a.mlf., *Moğulân ve Hükümet-i İlhânî der İrân*, Tahran 1379/2000, tür.yer.; Menüçihrt Murtaza'vî, *Mesâ'il-i 'Aşr-i İlhânân*, Tahran

1370/1991, tür.yer.; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (trc. M. Reşat Uzman), İstanbul 1993, s. 186-385; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (trc. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, tür.yer.; a.mlf., *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (trc. Aykut Kazancıgil – Ayşe Bereket), İstanbul 2001, tür.yer.; R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, Cambridge 1996, tür.yer.; Hacı Ahmet Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbâsî Devletin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgü Dönemleri*, 616-656/1219-1258 (doktora tezi, 1997), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları* (doktora tezi, 2000), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, tür.yer.; J. M. Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qışlâqs and Tümens", *The Mongol Empire and its Legacy* (ed. R. Amitai-Preiss – D. O. Morgan), Leiden-Boston 2000, s. 39-56; Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri*, İstanbul 2002, tür.yer.; G. Vernadsky, "Cengiz Hân Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 107-132; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1969, s. 1-147.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

MOĞULTAY b. KILIÇ

(مغلطای بن کلیچ)

Ebû Abdillâh Alâüddin Moğultay b. Kılıç
b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî
(ö. 762/1361)

Hadis hâfızı, tarih ve ensâb âlimi.

689'da (1290) Kahire'de dünyaya geldi. 690'da (1291) veya daha sonraki bir tarihte doğduğu da zikredilmiştir. Aslen Türk olup bazı kaynaklarda adı Muğaltay (Muğaltay), Muğlatay ve babasının adı Kalıç şeklinde yanlış okunmuştur. Çocukluğunda babası onu ok tâlimi yapanların yanına gönderdiği halde o ilim meclislerine gitmeyi severdi. 715'te (1315) hadis öğrenmeye başlayarak Tâceddin Ahmed b. Ali b. Dakikül'îd, Debûsî (Debâbîsî) diye tanınan Yünus b. İbrâhim el-Kinânî, Ebû'l-Hasan Nüreddin Ali b. Ömer el-Vâfî, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî ve en çok faydalandığı İbn Seyyidünnâs gibi âlimlerden ilim tahsil etti. Arap dili, ensâb ve şiire olan merakı dolayısıyla bu alanlarda kendini yetiştirdi; fakat daha çok hadise ilgi duydu ve geniş bir kütüphaneye sahip oldu. Okuduğu eserlerde gördüğü hataları düzeltmek ve bu eserlere ilâvelerde bulunmak en önemli meşgalesiydi. Moğultay'ı Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Râfî ve Ebû'l-Mehâsin el-Hüseynî ile kıyaslayan Zeynüddin el-İrâkî, eserlerinde bazı yanlışlar bulunmakla beraber onun diğerlerinden daha geniş bir kültüre sahip olduğunu ve ensâbı hepsinden daha iyi bildiğini söyler.

İbn Seyyidünnâs'ın vefatı üzerine (734/1334) Zâhiriyye Medresesi hocalığına getirilen, ayrıca Kubbetü Baybars, Necmiyye gibi medreselerde ve el-Câmiu's-Sâlihî'de hadis okutan Moğultay Ömer b. Reslân el-Bulkinî, İbnü'l-Mülakkın, Zeynüddin el-İrâkî, Demîr gibi şahsiyetlere dersler vermiş, İbn Hacer el-Askalânî'nin hocalarının çoğu ondan faydalanmıştır. Moğultay b. Kılıç 24 Şâban 762'de (29 Haziran 1361) Kahire'de vefat etti, cenaze namazını Kadî İzzeddin İbn Cemâa kıldırdı ve Reydâniyye'de (Ridâniyye) defnedildi. Bazı kaynaklarda onun bu tarihten bir yıl önce öldüğü kaydedilmektedir.

Eserleri. Hadis, siyer, fıkıh, lugat ve ensâba dair 100'den fazla çalışması bulunduğu kaydedilen müellifin belli başlı eserleri şunlardır: 1. *ez-Zehrü'l-bâsim fî sîreti (siyeri) Ebi'l-Kâsim*. Süheylî'nin *er-Ravzû'l-ünûf*'ünü tenkit ve tashih etmek amacıyla yazılan kitap ilim adamları arasında ilgi görmüş, hocası Hatîb el-Kazvî'nin isteği üzerine müellif eserini *el-İşâre ilâ sîreti'l-Muştafâ ve târihi men ba'dehû mine'l-hulefâ* (*Telhişu Sîreti'l-Muştafâ, es-Sîretü'n-nebeviyye, es-Sîretü'l-muhtaşara, es-Sîretü's-şugrâ*) adıyla ihtisar etmiştir. Hülâgü'nun Bağdat'ı istilâsına kadar (656/1258) halifelerden de kısaca söz eden bu muhtasarı Takıyyüddin el-Fâsî *el-Cevâhirü's-seniyye fî's-sîreti'n-nebeviyye* adıyla kısaltarak *el-İkdu's-semîn*'in baş tarafına koymuş ve bu konuda birçok kitap bulunmasına rağmen sadece ona dayandığını söylemiştir (*el-İkdu's-semîn*, I, 217-279). Kastallânî *el-Mevâhibü'l-ledünniyye*'de eserden büyük ölçüde faydalanmış, Şâmî *Sübü'lü'l-hüdâ ve'r-reşâd*'ın, Diyarbekrî *Târihu'l-hamîs*'in mukaddimesinde kaynakları arasında bu kitabın da bulunduğunu belirtmiştir. Zeynüddin el-İrâkî'nin eseri manzum olarak *Nazmü's-sîreti'l-muhtaşara* adıyla kısalttığı kaydedilmektedir (Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân, s. 430). *el-İşâre* adı bilinmeyen bir müellif tarafından ihtisar edilip basılmış (Kahire 1326), ayrıca Muhammed Nizâmeddin el-Füteyyih'in tahkikiyle yayımlanmıştır (Dimaşk-Beyrut 1416/1996). Moğultay b. Kılıç'ın çağdaşlarından Ebû'l-Bekrât Muhammed b. Abdurrahîm, *ez-Zehrü'l-bâsim*'i sadece Süheylî'ye yapılan itirazları bir araya getirmek suretiyle kısaltmıştır. 2. *İkmâlü (Zeyl'alâ) Tehzîbi'l-Kemâl*. Müellif, Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'inde gördüğü eksiklikleri tamamlamak için 744'ten (1343) itibaren biyog-